

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Жезицький Віктор Йосипович

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ПОДІЛЛІ
у 20-х - 30-х рр.:
загальні тенденції та регіональні особливості

07.00.01. – Історія України

Автореферат на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ-1997



Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України.

Науковий керівник— академік НАН України Тронько Петро Тимофійович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Курило В.М.,
кандидат історичних наук Войналович В.А.

Провідна організація—Волинський державний університет ім.Лесі Українки.

Захист відбудеться 27 червня 1997 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої ради Д.60.17.01 для захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України (252001, Київ, вул.Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України.

Автореферат розісланий "23" травня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор історичних наук

Н.А.Шип

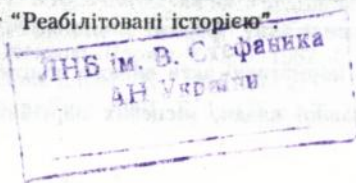
I. Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Реальне утвердження України як незалежної, демократичної і правової держави обумовлює необхідність глибокого і всебічного дослідження історії українського народу, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу не виправдано і незаслужено замовчувались. Йдеться, у першу чергу, про осмислення трагічних явищ в історії нашої держави, пов'язаних з політичними репресіями 20-х - 30-х рр., які нанесли непоправних втрат генофонду української нації, вирвали з життя десятки тисяч представників інших народів, що проживали на теренах України, найнегативнішим чином відбилися на суспільній свідомості наступних поколінь.

Аналіз документальних матеріалів, ґрунтовне опрацювання спогадів численних свідків тих подій переконує у тому, що політичні репресії служили незмінним атрибутом радянської тоталітарної системи, неодмінною умовою її становлення і функціонування.

На жаль, донедавна політичні репресії в Україні періоду 20-х - 30-х рр. практично не мали необхідних перспектив для належного дослідження і висвітлення. Відсутність і розпорошеність документальних матеріалів у центральних і місцевих державних архівах, їх специфічний характер, спеціальний стан зберігання, наявні обмеження для науковців в архівах Служби безпеки та МВС України, їх обласних управлінь не дозволяли підняти і розробити згаданий комплекс проблем.

Лише в умовах державної незалежності України відкрилися широкі можливості дослідження закритого раніше кола питань. Це, зокрема, знайшло своє відображення у рішеннях вищих органів державної влади України, пов'язаних з виданням багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією".



Унікальна серія, що не мала аналогів у світовій практиці, покликана повернути українському народу незаслужено забуті імена його державних діячів, майстрів культури, вчених, увічнити пам'ять наших земляків, що стали жертвами політичних репресій. Водночас, реалізація державної програми "Реабілітовані історією" дозволить створити Національний банк даних про політичні репресії в Україні, ввести у науковий обіг нові документальні масиви, проаналізувати законодавчу і нормативну базу, що дозволить відвернути загрозу нової подібної людської трагедії у майбутньому.

Підготовка науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" значною мірою активізувала дослідження проблем політичних репресій на регіональному рівні, що дає змогу розкрити загальні тенденції, характерні для СРСР та України у цілому, а також простежити місцеві особливості, притаманні для кожного взятого регіону.

Таким чином, дослідження проблем політичних репресій у 20 -30-х рр. на регіональному рівні має виняткове наукове і практичне значення, оскільки дозволяє збагатити історичну науку новим оригінальним фактичним матеріалом, ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніш закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів, відкрити широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави.

Об'єктом дослідження є репресивна політика владних структур на Поділлі, її витoki, причини і наслідки, специфічні особливості, характерні для даного регіону.

Предметом дисертаційного дослідження є шляхи формування репресивної політики, форми і методи її реалізації на Поділлі, законодавчі і нормативні акти вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади, місцевих партійних та державних органів,

правоохоронних структур, пов'язаних з політичними репресіями, конкретні акції, здійснені органами ВУНК, ДПУ, НКВС по фабрикації кримінальних справ, масових депортаціях населення.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 20-30-х рр., коли репресії щодо громадян набрали в Україні у цілому, і на Поділлі зокрема, найбільш масового характеру, спричинили загибель сотень тисяч наших співвітчизників.

Територіальні рамки дослідження визначені межами території історичного регіону у Західній частині лісостепової України, яка входила у 20-30-х рр. до складу УРСР (в основному територія Вінницької та Хмельницької областей).

Стан наукової розробки. Цілком очевидно, що внаслідок зрозумілих об'єктивних причин пріоритет у дослідженні репресивної політики в Україні належить зарубіжним дослідникам, які до першої половини 80-х рр. опублікували ряд праць, що привернули увагу до згаданого комплексу проблем міжнародної громадськості та фахівців¹.

Однією з перших спроб комплексного підходу до проблем політичних репресій стала праця професора Колумбійського університету Р.Конквеста, який у передмові до своєї роботи зазначав: "На Заході опубліковано багато книг, що вивчають ті чи інші сторони сталінізму, окремі дати його історії. Моя книга, однак, перша спроба дати повний і загальний звіт про події певних років у СРСР"².

На жаль, вказані праці внаслідок відсутності належної документальної бази, хибують численними помилками, неточностями, перекручуванням фактів тощо.

¹Полонська-Василенко Н.Д. Історична наука на Україні за Совецької доби та доля істориків. //Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою.-Париж-Чикаго.-1962.-С. 18. Її ж. Українська академія наук. Нарис історії.-К., 1993.-414 с.

² Конквест Р. Большой террор.-Рига.-1991.-Т. 1.-425 с.; Т. 2.-430 с.

Введення у науковий обіг нових документальних масивів, пов'язаних з формуванням та функціонуванням тоталітарної системи, обумовили публікацію низки науково-популярних, публіцистичних праць Р.Медведева, Д.Волгогонова, М.Васецького, Л.Гордона, С.Клопова, О.Лациса, О.Ципко, М.Гефтера та інших¹.

У них оприлюднювалися нові, досі маловідомі для широкого загалу документи, робилися спроби з'ясувати витoki і наслідки неоголошеної війни проти власного народу.

У другій половині 80-х - на початку 90-х рр. до проблем політичних репресій підійшли українські історики. Останнє засвідчила публікація ряду збірників статей, оригінальних за задумом і підходами праць Ю.Шаповала, В.Даниленка, Т.Касьянова, С.Кульчицького та інших².

Важливим етапом у розробці досліджуваних проблем стала публікація фундаментальної праці "Репресоване краєзнавство", до підготовки якої активно залучалися учені Інституту історії України НАН України, вкладачі вищих навчальних закладів, архівні і музейні працівники. На сторінках цієї книги публікуються ґрунтовні статті про

¹ Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме.-М., 1990-448 с.; Його ж. - Они окружали Сталина.-М., 1990-352 с. Волгогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина.-М., 1989.-Т. 1.-606 с.; Т. 2.-694 с.; Васецкий Н.А. Ликвидация. Сталин, Троцкий, Зиновьев: фрагменты политических судеб.-М., 1989.-206 с.; Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? Размышление о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы.-М., 1989.-319 с.; Лацис О.Р. Перелом. Опыт прочтения несекретных документов.-М., 1990.-299 с.; Ципко А.С. О зонах, закрытых для мысли//Суровая драма народа.-М., 1989.-С. 175-256; Гефтер М.Н. "Сталин умен вчера..."//Иного не дано.-М., 1988.-С. 297-325.

² Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки сталінізму на Україні.-К., 1990-142 с.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.-К., 1991.-334.; Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція.-К., 1991.-96 с.; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К., 1992.-176 с.

багатьох відомих діячів науки і культури, що стали жертвами репресій. Серед них подолян - І.Кулика, Ю.Сіцінського, В.Атамановського, В.Гериновича, Г.Брілінга, П.Кленацького та ін.

Серед опублікованих робіт особливо слід відзначити написаний на архівних документах Служби безпеки України, її обласних управлінь збірник статей з символічною назвою "Реабілітовані історією". У вступній статті Г.Ковтуна, В.Войналовича, Ю.Данилюка вперше в українській історіографії подана статистика політичних репресій в Україні у другій половині 30-х рр., оприлюднюються ряд нормативних актів, пов'язаних з політичними репресіями громадян¹.

Позитивним явищем в українській історіографії останніх років стала публікація документальних збірників, які містять рішення вищого політичного керівництва, правоохоронних органів, оперативні матеріали відповідних підрозділів НКВС². На жаль, відсутність належного наукового апарату дещо знижують у цілому їх високий рівень.

Першою спробою відтворення хронології та розмаху примусового переселення громадян України протягом 20-80-х рр. стала монографія І.Винниченка, написана на матеріалах вищого політичного керівництва республіки та правоохоронних органів.

Позитивно оцінююючи опубліковані у ній відомості, не можемо не зазначити, що вони ще потребують своєї докладної перевірки і конкретизації на регіональному рівні³.

¹ Реабілітовані історією.-Київ-Полтава, 1992.-401 с.

² Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953.-К., 1994.-Т. 1.-424 с.-Т. 2.-685 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки визволення України".-К., 1995.-448 с.; Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1910 г по 1 ноября 1921 г.Днепропетровск, 1994.-231 с.

³ Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання.-К., 1994.-125 с.

У першій половині 90-х рр. у зв'язку з підготовкою багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", активізувалися дослідження проблем політичних репресій на регіональному рівні.

Ряд документальних збірників, науково-документальних нарисів опубліковано Дніпропетровською, Вінницькою, Херсонською, Миколаївською та іншими обласними редакційними колегіями зазначеного видання¹. Розглядаючи їх як безперечний крок вперед у дослідженні регіональних проблем політичних репресій в Україні, зазначимо, що автори не завжди витримують високий науковий рівень опублікованих праць, певною мірою белетризують наявні в їх розпорядженні матеріали.

Останнім часом помітний внесок у розробку проблеми політичних репресій зробили керівні працівники Служби безпеки України, які відкрили для науковців і громадськості раніше закриті матеріали. Одним з перших виступив у періодичній пресі начальник Хмельницького управління Служби безпеки України генерал-майор О.І.Денищик, який не лише навів узагальнену статистику по колишній

¹ Дело Ю.В.Кондратюка и др.-Полтава, 1992.-47 с.; Голод на Поділлі.-Кам'янець-Подільський,1993.-103 с.;Вінок тернових доль.-Тернопіль,1993.-48 с.;Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення. - К. - 333 с.; Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітлени Миколаївщини - жертви репресій сталінізму. - Миколаїв, 1994. - 67 с.; Шморгул Є. Рано-вранці заголосять... - Рівне, 1994. - 27 с.; Пашенко Володимир. Родинне коріння Петлюр умертвлене... - К., 1994. - 45 с.; Червоні жорна. - Вінниця, 1994. - 69 с.; Забуттю не підлягає. Нариси, спогади, оповідання. - Херсон, 1994. - 358 с.; Правда через роки. - Донецьк, 1995. - 126 с.; Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. - Дніпропетровськ, 1995.- 162 с.; Бюлетень (відомості про громадян, що зазнали політичних репресій). - Вип. 2. - Миколаїв, 1996. - 63 с.; Лихолобова З.Т. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. - Донецьк, 1996. - 143 с.

Кам'янець-Подільській області, а й назвав імена конкретних винуватців загибелі у нічному невинних людей¹.

Характерно, що останнім часом проблеми політичних репресій стають предметом дисертаційних досліджень. Першою, і, на жаль, останньою до цього часу, є кандидатська дисертація Д.В.Табачника, присвячена масовим репресіям проти інтелігенції України у другій половині 30-х - початку 40-х рр.²

Таким чином, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії відсутні роботи, в яких би на регіональному рівні, у даному випадку на матеріалах Подільського регіону, розглядалась проблема політичних репресій 20-30-х рр.

Наукова повизна дисертації обумовлюється у першу чергу тематикою дослідження, яка до цього часу не була об'єктом спеціального вивчення і висвітлення. Внесок дисертанта полягає у тому, що ним вперше в українській історіографії опрацьовані, узагальнені і введені у науковий обіг документальні матеріали, що дають можливість:

- уявити основні напрями, форми і методи репресивної політики владних структур на Поділлі;

- на основі виявлених статистичних відомостей продемонструвати трагічні наслідки політичних репресій 20-х - 30-х рр. для населення регіону;

- розкрити і оприлюднити законодавчу та нормативну базу, на основі якої здійснювались масові незаконні репресії громадян України і в тому числі подолян;

¹ Денищик О.І. Жахна правда. Про "технологію" масових репресій на Поділлі // Радянське Поділля, 1991.-20 лист.

² Табачник Д.В. Массовые репрессии против интеллигенции Украины во второй половине 30-х - начале 40-х годов. Авторск.дисс. на соиск. наук. степени канд.ист.н.ук.-Киев, 1992.

- висловити практичні рекомендації щодо формування державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій.

Мета і завдання дослідження. Представлена до захисту кандидатська дисертація ставить за мету розкрити витоки, причини і наслідки політичних репресій, з'ясувати загальні тенденції та регіональні особливості цього трагічного процесу на Поділлі.

У зв'язку з цим ставились такі завдання:

- дослідити законодавчу і нормативну базу, а також безпосередній механізм здійснення політичних репресій на Поділлі;

- показати шляхи формування репресивної політики, діяльність у даному напрямку партійних, радянських та правоохоронних органів;

- висвітлити основні каральні операції органів ВУНК, ДПУ, НКВС у регіоні;

- вивести можливу статистику політичних репресій на Поділлі;

- розкрити ставлення до репресій з боку окремих соціальних груп, політичних партій і сил;

- визначити основні етапи політичних репресій досліджуваного періоду.

Методологічна основа дисертації ґрунтується на діалектичних принципах пізнання історичного процесу, об'єктивному підході до аналізу суспільних подій і явищ, критичному ставленні до наявних джерел.

Методи дослідження. У процесі підготовки дисертаційної роботи, поряд з методами емпіричного пізнання, застосовувалися методи аналізу, синтезу, порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний.

Джерельну базу дисертації складають маловідомі документи та матеріали вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління СРСР, УРСР, місцевих, радянських та правоохоронних органів. Всього у процесі роботи опрацьовано близько 3 тис. справ з Центральних державних та місцевих і відомчих

архівів України та Російської Федерації. Всього опрацьовано документи 17 фондів у 13 архівах.

Зокрема, у роботі вперше вводяться до наукового обігу документи Центру зберігання сучасної документації (колишній архів Загального відділу ЦК КПРС), які містять цінні відомості вищого політичного керівництва країни, пов'язаних з політичними репресіями, діяльністю каральних органів тощо.

Місце і роль вищого політичного керівництва республіки у здійсненні політичних репресій простежується за матеріалами Окремої папки рішень політбюро, секретаріату ЦК КП(б)У (Фонд 1, оп. 16. ЦДАГО України).

Діяльність місцевих партійних радянських і правоохоронних органів розкривається у дисертації на основі документальних фондів державних архівів Вінницької, Хмельницької та Одеської областей.

Цінним джерелом для дослідження політичних репресій стали аналітичні матеріали, а також конкретні архівно-слідчі справи, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України, а також архівах управлінь УСБУ по Хмельницькій, Вінницькій та ін. областях.

Ряд винятково важливих нормативних документів, спрямованих на активізацію політичних репресій, виявлено дисертантом в архіві управління МВС по Харківській області.

У процесі роботи над дисертаційним дослідженням широко використовувалися матеріали зарубіжної періодики, наявна монографічна література, мемуари свідків тих трагічних подій.

Теоретичне значення дисертації полягає у тому, що викладені у ній положення поглиблюють загальну концепцію історії України 20-30-х рр., з'ясовують основні чинники функціонування тоталітарної системи.

Практичне значення роботи визначається тим, що подані і систематизовані у ній матеріали сприятимуть підготовці цілого ряду праць з історії України, розробці нових курсів і спецкурсів у вищих

навчальних закладах, удосконаленню музейних експозицій тощо. Водночас, робота розрахована на повноцінне висвітлення питань політичних репресій 20-30-х рр. у багатотомній науково-документальній серії книг "Реабілітовані історією", у першу чергу у томах по Хмельницькій і Вінницькій областях, які готуються в Україні у відповідності з постановами Президії Верховної Ради від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів від 11 вересня 1992 р.

Наукова апробація дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, бюро Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", доповідались на Всеукраїнській конференції з проблем історичного краєзнавства, викладені у чотирьох публікаціях профільних видань.

Дисертацію рекомендовано до захисту відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Структура роботи визначається змістом проблеми, методами і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Її обсяг - 162 сторінки.

11 Короткий зміст дисертації

У "Вступі" обгрунтовано актуальність дослідження, визначені його предмет, хронологічні та територіальні рамки, сформульовані мета і завдання, охарактеризована наявна історіографія, проаналізовані джерела, показано наукову новизну, теоретичне та практичне значення дисертації.

У першому розділі - "Формування та становлення репресивно-каральної системи (1917-1921 рр.)" - проводиться думка про те, що диктатура пролетаріату, трансформована поступово у диктатуру однієї

партії, вже у своєму генетичному корені первісно передбачала насильство як засіб досягнення політичної і економічної мети. Цього, до речі, не приховував і сам засновник Комуністичної партії і соціалістичної держави В.І.Ленін, який у багатьох своїх працях стверджував, що наукове поняття диктатури означає не що інше як не обмежену ніякими законами, ніякими абсолютними правилами владу, яка спирається безпосередньо на насильство (с. 14-16).

Характерно, що вже в перші пореволюційні дні з ініціативи уряду Радянської Росії стала формуватися система караючих органів, які повинні були стати реальною опорою для новостворених владних структур. Так, 21 листопада 1917 р. за пропозицією Ф.Дзержинського при Петроградському Військово-революційному комітеті (ВРК) була створена комісія по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М.Скрипник, І.Флеровський, Г.Благоправов, А.Галкін, В.Трифонов. Аналогічні слідчо-юридичні відділи, штаби по боротьбі з контрреволюцією створювались на місцях при Військово-революційних комітетах.

Великими повноваженнями був наділений також спеціальний Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією (т.з. "75-а кімната" Смольного), який очолював керуючий справами Раднаркому РСФРР В.Бонч-Бруєвич.

Незважаючи на те, що вищезазначені органи, як вказувалось в директивних документах, мали стати дієвим механізмом для наведення правопорядку в країні, припинити дії погромників, мародерів, кримінальних злочинців, їх діяльність вже з перших кроків була зорієнтована на придушення політичної опозиції, яка визначалась тоді популярним терміном "контрреволюція". Сам В.Д.Бонч-Бруєвич в розквіті своєї політичної кар'єри не без гордощів пригадував, як керований ним комітет винищував одну за однією контрреволюційні організації.

Разом з тим, як переконуємося, діяльність згаданих органів, очевидно, не влаштувала уряд. Саме тому на порядку денному постало питання про організацію централізованого, розгалуженого карального органу, здатного охопити різноманітні сфери суспільного життя, здійснювати на практиці винятково широкі функції.

7 грудня 1917 р. Раднарком РСФРР, заслухавши доповідь Дзержинського, схвалив постанову про утворення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВНК). Документом, затвердженим урядом, окреслювались і основні завдання новоутвореного органу, які полягали в тому, щоб перепиняти і ліквідувати всі контрреволюційні та саботажницькі спроби і дії по всій Росії, з боку кого б вони не виходили, і віддавати до суду революційного трибуналу всіх саботажників і контрреволюціонерів (с. 15-16).

Викладені матеріали дають можливість уявити перші кроки у формуванні радянської каральної системи і безпосередньо в Україні. Вони полягали перш за все у створенні відповідних органів, зорієнтованих на боротьбу як із злочинами криміногенного характеру, так і на придушення опозиційних сил (с. 17-20).

Звертаючись до архівних матеріалів, опублікованих джерел, дисертант розкриває основні етапи формування системи каральних органів. Особлива увага приділена проблемам її становлення в Україні. Так, у грудні 1917 р. був сформований Харківський надзвичайний штаб по боротьбі з контрреволюцією, реорганізований 28 лютого 1918 р. у Головний штаб по боротьбі з контрреволюцією.

Регіональні органи по боротьбі з контрреволюцією мала об'єднати Надзвичайна комісія Народного Секретаріату України для захисту країни і революції, створена 27 лютого 1918 р. у зв'язу з наближенням австро-німецьких військ. Незважаючи на короточасність діяльності цієї комісії, ряд дослідників цілком справедливо вважають її

першим кроком для створення центрального спеціалізованого органу по боротьбі з контрреволюцією.

Влітку 1918 р. у губерніях України, що безпосередньо прилягали до території Росії, були створені місцеві органи згаданої Надзвичайної комісії, а 3 грудня 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський Уряд України схвалив декрет "Про організацію Всеукраїнської надзвичайної комісії".

У розділі характеризується діяльність ВУНК та інших каральних органів, реакція на неї з боку населення України і світової громадськості (с. 14-15).

Характерною рисою діяльності надзвичайних органів на Поділлі стало виняткове розширення їх функцій, яких не торкнулася навіть реорганізація 1920 р. У ряді населених пунктів регіону надзвичайні органи наділялися не лише слідчими функціями, але й правом виконання вироків щодо найбільш активних "контрреволюційних елементів" (с. 23-24).

У другому розділі - "Репресивна політика на Поділлі у 20-х - першій половині 30-х рр." - висвітлюються основні напрями репресивних заходів владних структур, діяльність органів ВУНК, ДПУ, УСРР. Аналізуючи роботу останніх, не можна не помітити певних змін, що відбувалися на новому історичному тлі (с. 36-40).

Трагічні наслідки політики "військового комунізму", що активно здійснювалася в роки громадянської війни, в принципово нових умовах мирного розвитку країни початку 20-х років призводила до всезростаючої дестабілізації суспільства, поглиблення його економічної та політичної кризи, посилення невдоволення з боку робітників і селян. Все це обумовлювало реальну загрозу втрати більшовиками своєї масової соціальної бази.

З огляду на це, єдино можливим засобом для відвернення соціальної катастрофи, що насувалася на країну, було введення нової економічної політики, яка б гарантувала відновлення економічного

механізму, запровадження певних демократичних засад в суспільно-політичному житті.

Водночас, цілком очевидним було і те, що створений у роки громадянської війни репресивний механізм потребував суттєвого оновлення, пристосування його до нових умов розвитку країни. Це добре розуміли як у Кремлі, так і керівництво надзвичайних комісій на місцях. Вже в наказі від 8 січня 1921 р. голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф.Дзержинський звернув увагу підлеглих йому органів на необхідність відмови від непопулярних серед населення заходів, націлював їх на вироблення більш гнучких форм повсякденної роботи.

Своєрідним "капітальним ремонтом" мала стати реформа Всеросійської надзвичайної комісії, обумовлена рішеннями вищого політичного керівництва.

Однак, здійснені зміни, на наш погляд, мали здебільшого косметичний характер і аж ніяк не торкалися основоположних принципів їх функціонування. Змінювалися лише форми та методи роботи органів державної безпеки, які ставали більш витонченими і гнучкими. У наказі від 8 січня 1921 р. Ф.Дзержинський так повчав своїх підлеглих: "...Боротьба з підпільними організаціями есерів, що готують повстання або терористичні акти, виловлення політичних чи економічних шпигунів вимагає тонких прийомів роботи, внутрішнього інформування тощо. Старими методами, масовими арештами і репресіями, цілком зрозумілими у бойовій обстановці, при зміні положення, НК буде лише лити воду на контрреволюційний млин, збільшуючи масу невдоволених"¹.

У даному випадку голова Всеросійської надзвичайної комісії радив: "Всіх підозрілих, що можуть взяти участь в активній боротьбі,

¹ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917 - 1921 гг. Сборник документов. - М., 1958. - С. 418.

безпартійних офіцерів або осіб правосерівського, махновського чи тому подібного спрямування необхідно тримати на обліку, з'ясовувати, перевіряти"¹.

Таким чином, зусиллями органів ВУНК-ДПУ окреслювався контингент політично неблагонадійних осіб, які постійно перебували під їх всевидчим оком. Частина з них розглядалася як надійний резерв для фабрикації гучних політичних справ, проведення повчальних політичних процесів.

Як переконаємося, у досліджуваній період політичні репресії набрали нових обертів і спрямовувалися практично проти всіх соціальних груп. Незважаючи на загальні риси цього негативного процесу, характерні для всієї України як і країни у цілому, політичні репресії на Поділлі мали і свою конкретну специфіку. Зокрема, аграрний характер області обумовив спрямування вістря політичних репресій насамперед проти селянства, яке активно і послідовно виступало проти необдуманих перетворень у сфері сільськогосподарського виробництва (с. 76-81).

Спрямованість репресивних заходів певною мірою визначало перебування Подільського регіону у зоні державного кордону СРСР. Проведення перманентних операцій по "очищенню прикордонної смуги" від "класово-ворожих елементів" спричинило депортації кількох тисяч корінних поділян.

Не останню роль у формуванні репресивної політики на Поділлі відіграла і та обставина, що тут певний час працювали органи державного управління уряду Директорії, українські національні наукові і культурні установи. Саме тому боротьба із "соціально чужими петлюрівськими елементами" проходила у регіоні з особливим розмахом (с. 47-52).

¹ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг. Сборник документов. - М., 1958. - С. 418.

Багатонаціональний склад населення регіону, у якому протягом кількох століть пліч-о-пліч з українцями проживали поляки, євреї, румуни, чехи, греки, німці, серби та багато інших, визначав "політичне забарвлення" каральних заходів, серед яких домінували звинувачення у шпіонажі, співробітництві з різними розвідувальними центрами.

У дисертації розкриваються шляхи фабрикації органами ДПУ на Поділлі ряду кримінальних справ - "Козачої Ради", "Просвіти", "СВУ" тощо, наводиться статистика масових депортацій населення регіону (с. 42-47).

У третьому розділі - "Великий терор" на Поділлі у другій половині 30-х рр. - на великому фактичному матеріалі доводиться, що друга половина 30-х рр. стала одним з найбільших трагічних періодів в історії України у цілому і Поділля зокрема, коли політичні репресії здійснювалися з особливим розмахом і жорстокістю. Наприклад, якщо кількість репресованих у зв'язку з троцькізмом у 1934 р. взяти за 100, то у 1937 р. їх було репресовано більше ніж у 60 разів; по буржуазно-націоналістичних формуваннях це співвідношення збільшилось у 500 разів; по шпіонажу воно зросло у 60 разів (с. 113).

Абсолютна статистика репресованих в Україні вперше в українській історіографії наводиться у праці Г.Ковтуна, В.Войналовича, Ю.Данилюка, опублікованій у 1992 р. Як свідчить наведена звітність, у 1935 р. в Україні було заарештовано 24934 громадянина, у 1936 р. - 15717, у 1937 - 159573, у 1938 - 108006¹

Таким чином, у 1937-1938 рр. (пік репресій) в Україні було заарештовано 267579 громадян. З них засуджено 197617 громадян (за шпіонаж - 25627, зраду Батьківщині - 1487, терор - 5193, диверсії - 13966, шкідництво - 7731, повстанську контрреволюційну діяльність -

¹ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х - початку 50-х рр. на Полтавщині // Реабілітовані історією. - Київ-Полтава, 1982. - С. 5-7.

99822, контрреволюційну агітацію - 22315, інші злочини - 18903) (с.113).

Дослідження дисертанта показує, що значних втрат зазнав Подільський регіон. У 1937-1938 рр. на Поділлі, яке включало у себе Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, було репресовано 39960 чоловік, або 15,7% від загального числа заарештованих. Якщо врахувати, що області значно поступалися за кількістю населення цілому ряду промислових областей (Донецька, Київська, Дніпропетровська, Харківська, Одеська та ін.), то можна твердити, відсоток репресованих у цьому регіоні був надто високим.

У дисертації на матеріалах Поділля розкриті хід та наслідки масових каральних операцій у зв'язку з цілком таємними наказами НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. ("По вилученню антирадянських контрреволюційних елементів"); №00486 від 19 серпня 1937 р. ("Про репресії дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій"); директивами НКВС України "По ліквідації активу боротьбистів, "Розгрому есерівського підпілля", "ліквідацію антирадянського елементу на залізниці" та ін. (с. 117- 125).

Виконуючи розпорядження керівництва союзного і республіканського Наркоматів внутрішніх справ, працівники Вінницького і Кам'янець-Подільського управлінь НКВС шляхом фальсифікації слідчих документів приступили до ліквідації "контрреволюційного антирадянського підпілля". Лише Вінницьким обласним управлінням НКВС на вересень 1937 року було "викрито" 37 повстанських українських націоналістичних організацій".

Високу оцінку отримала діяльність працівників органів НКВС за те, що "вдавалося об'єднати" кілька різних за спрямуванням організацій і груп. Так, членом правотроцькістської організації, що "блокувалася з українськими націоналістами, а також шпигуном" проходив у справі брат відомого діяча КП(б)У В.П.Затонського -

Євген Затонський, який за версією слідства проводив "контрреволюційну роботу" на Кам'янець-Подільській електростанції.

Спроба об'єднати всі антирадянські контрреволюційні елементи у своєрідні блоки не була ініціативою лише Вінницьких чи Кам'янець-Подільських чекістів. На це націлювали вказівки наркомів внутрішніх справ СРСР і УРСР. Як засвідчив на допиті у 1939 р. колишній начальник УНКВС по Кам'янець-Подільській області І.Жабров: "Успенський у практичній роботі вимагав викриття Всеукраїнських центрів, контрреволюційних формувань з метою галасливих кампаній і демонстрацій проведеної роботи"¹.

Цілком очевидно, що підхльостувати керівництво управлінь по Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях зовсім не було потреби. Вони і так докладали чимало зусиль для викриття "контрреволюційних" організацій. Так, розгалужена буржуазно-націоналістична організація була викрита у Ляховецькому районі. До неї входили директор місцевої МТС Шубович, голова сільради с.Юрівки - Петровський та ін. Контрреволюційна підпільна організація була викрита у Пилипо-Олександрівському колгоспі "Сніп" Затонського району, очолювана "запеклим петлюрівцем", головою колгоспу К.Щербанюком. Аналогічний націоналістичний осередок, за участю директора школи Яровенка, вчителів Ільченка, Когута та ін., було ліквідовано у Меджибізьській українській середній школі.

У 1937-1938 рр. досить типовими для Поділля стали справи, пов'язані з "викриттям шкідництва" у промисловості, на транспорті, сільському господарстві, у системі освіти і охорони здоров'я. Так, майже перманентно порушувалися кримінальні справи проти "шкідників" Кам'янець-Подільського алебастрового заводу. За невиконання виробничих планів було знято з посади і засуджено директора заводу Л.Севастьянова, притягнуто до кримінальної

¹ Ковтун Г., Войналович В., Данилюк Ю. Вказ. праця. - С. 27.

відповідальності ще кількох працівників підприємства. Незабаром на заводі була виявлена і заарештована "нова зграя" ворогів народу. Розповідаючи про це, Кам'янець-Подільська окружна газета "Червоний кордон" настійно рекомендувала "якнайскоріше розгромити до кінця вороже кубло на Кам'янецькому алебастровому заводі".

Не безгосподарністю, а відвертим "виступом контрреволюційних сил" вважала газета "Більшовицька правда" (орган Вінницького обкому КП(б)У) наявність протягом п'яти місяців на станції "Козятин-2" шести аварій. "У козятинській станції, - констатувала вона, - не борються за ліквідацію наслідків шкідництва, а навіть продовжують шкідницьку практику по розвалу дистанції у найбільш вирішальних місцях".

Ця ж газета була впевнена в тому, що "шкідники хазяйнують" у тресті "Вінеерго", очолюваному Привебським. Працівникам згаданої організації ставилося у провину затягування будівництва гідроелектростанцій в с.Нетішино, с.Стара Ушиця, зриви плану встановлення опорних пунктів для електромолотьби тощо (с. 128-129).

Під особливим наглядом вищого політичного керівництва країни, республіки, місцевих партійних комітетів, керівництва НКВС СРСР і УРСР перебували справи, пов'язані з шкідництвом у сільському господарстві. І це не випадково, оскільки лише командно-адміністративними і каральними заходами можна було реально домогтися збільшення виробництва продукції, виконання плану їх заготівель (с. 130-133).

Широкого розмаху набули на Поділлі операції у справі "Польської організації військової", які здійснювались практично з початку 20-х рр. Однак найбільш трагічні події, пов'язані з репресіями серед польського населення в Україні у цілому і Поділлі зокрема, розгорнулися у зв'язку з суворо таємним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова № 00485 від 11 серпня 1937 р.

Політичні репресії серед національних меншин, у першу чергу серед поляків та німців, супроводжувалися масовими депортаціями населення. Лише у 1935-1936 рр. з Поділля було депортовано 11634 польські та німецькі родини. Якщо врахувати, що кожна сім'я у середньому налічувала 4 особи, то можна припустити, що у вищезазначений період з Поділля було депортовано 46500 громадян польської та німецької національностей (с.134-143).

Аналізуючи документи органів політичного керівництва, правоохоронних структур, можна помітити, що чимало громадян на території Поділля було репресовано у відповідності з чисельними інструкціями ОДПУ, НКВС, пов'язаних з перебіжчиками.

У "Висновках" підведені основні підсумки дослідження, висловлені практичні рекомендації по подальшому розгортанню досліджень проблеми політичних репресій в Україні, підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією".

Виявлені, опрацьовані та систематизовані дисертантом документальні матеріали дають підставу твердити, що внаслідок своєї географічної специфіки і етнічної особливості Поділля стало одним з регіонів, який опинився в епіцентрі політичних репресій у досліджуваній період. Причому, однією з поширених політичних репресій у регіоні стали масові депортації населення, які скалічили долі майже 50 тис. подолян.

Основні положення, що виносяться на захист:

- Масові репресії у 20-х - 30-х рр. в Україні виступали важливим чинником формування і функціонування тоталітарної системи, своєрідним засобом реалізації курсу політичного керівництва на місцях;

- політичні репресії безпосередньо спрямовувалися вищим політичним керівництвом країни і республіки, місцевими органами політичного керівництва. У їх документах міститься не лише

ідеологічне обґрунтування, а й конкретні, практичні програми цих трагічних акцій;

- незважаючи на свою перманентність, особливо масового характеру набули політичні репресії у другій половині 30-х рр., коли було заарештовано близько 300 тис. громадян України, насильно депортовано сотні тисяч наших співвітчизників;

- незважаючи на загальні тенденції, характерні для СРСР, республіки у цілому, політичні репресії на Поділлі мали свою регіональну специфіку, яка випливала, перш за все, з місцезнаходження (прикордонна смуга), а також визначалася багатонаціональним складом населення;

- політичні репресії на Поділлі викликали широке невдоволення місцевого населення і значно загострювали ситуацію у регіоні.

Основні результати дослідження викладені у публікаціях:

1. Репресивна політика на Поділлі у 20-х - першій половині 30-х рр.-Київ: Рідний край, 1997.-95 с.

2. Трагічні сторінки історії Поділля//Матеріали пленарного та секційних засідань VII Всеукраїнської конфер. "Історичне краєзн. в Україні: традиції і сучасність".-Київ, 1996.-С. 403-404.

3. Репресії в середовищі молоді у другій половині 20-х рр.//Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). - Київ: Рідний край. - 1996. - С.408-416.

Жезицкий Виктор Иосифович. Политические репрессии на Подолии в 20-х - 30-х гг.: общие тенденции и региональные особенности.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. 07.00.01.-История Украины. Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1997.

Защищается рукопись, в которой исследуются основные направления и пути реализации репрессивной политики властных структур на Подолии, анализируются связанные с ней законодательные и нормативные акты, оперативные и др. материалы правоохранительных органов.

In defending this thesis, it studies the principal directions and methods of repression in Podoliya and analyzes legislative and normative acts pertaining to this subject.

Ключові слова: тоталітарна система, політичні репресії, каральні органи, депортації, реабілітація.



Підписано до друку 20.05.1997 р. Формат 60x84 1/16. Папір друк. №1. Друк офсетний. Умови. др.арк. 1,0, облік вид. арк. 1,1. Тираж 100 екз. Зам. 283. Безплатно.

20. 1. 1954

U391162

AB 38.085